

ELS NOMS DE L'ESTERNUT EN CATALÀ

I

INTRODUCCIÓ

1. El present estudi reuneix un doble caràcter: onomasiològic i etimològic. D'un costat, doncs, pretén d'informar sobre els diversos significants que corresponen al concepte 'esternut' i 'esternudar', tot assenyalant les diverses àrees lexicals, llur grau de vitalitat, les formes convivents, polaritzant l'atenció sobre el domini català, però sense negligir significants paral·lels de la resta de la Romània, per venir a reforçar, a vegades, afirmacions de la segona part del treball, que comprèn l'aspecte etimològic i on tracto d'escatir a la llum de la documentació antiga i de les dades dialectals la versemblança de l'etimologia del català dialectal *eixavuirar* 'esternudar' < e x a g u r i a r e , que fou proposada per Coromines,¹ així com la possible connexió etimològica del balear *uís* 'esternut' amb el llat. vg. *a g u r i u*.

Les fonts d'informació són d'ordre divers: inventaris lexicals generals² o especialitzats,³ una cinquantena d'enquestes del nou *Atlas Lingüístic del Domini català*,⁴ dades recollides en una enquesta duta entre prop de

1. J. COROMINAS, *Las Vidas de Santos rosellonesas del manuscrito 44 de París*, AILUC, III (1943), 201. Conseqüent amb el resultat d'aquest estudi, uso la grafia *eixavuirar* (i *vuiro*, etc.) en lloc d'*eixabuirar*, admesa en el *Diccionari general de la llengua catalana* de P. Fabra.

2. *Diccionari Aguiló*, Materials lexicogràfics aplegats per MARIAN AGUILÓ I FUSTER, revisats i publicats sota la cura de POMPEU FABRA i MANUEL DE MONTOLIU (Barcelona, s. a.) (= AGUILÓ); A. GRIERA, *Tresor de la Llengua, de les Tradicions i de la Cultura popular de Catalunya* (Barcelona 1935-1947) (= *Tresor*); DCVB.

3. MANUEL CORACHAN, *Diccionari de Medicina* (Barcelona 1936) (= CORACHAN).

4. (= ALDC). Les enquestes realitzades fins ara s'estenen sobre punts esparsos de Mallorca, províncies de Barcelona, Girona, Lleida, Alacant i València. Cap dels atlas lingüístics catalans no s'ocupa de les preguntes *esternut* i *esternudar*: ni l'*Atlas lingüístic de Catalunya* (Barcelona 1923-36; 1962-64), ni l'*Atlas lingüístic d'Andorra* (Andorra 1960), ambdós d'A. GRIERA, ni l'*Atlas linguistique des Pyrénées Orientales* (París 1966), de H. GUITER. En canvi, l'*Atlas linguistique de la France* (París 1902-1912) de GILLIÉRON i EDMONT (= ALF) conté una carta dedicada a 'éternuer' que ens ha servit, entre altres

setanta estudiants de la Universitat de Barcelona, pertanyents a diversos punts de l'àrea lingüística catalana — i castellana — (novembre 1968),⁵ i d'altres informacions particulars.⁶

Quant a les altres llengües, he recorregut a diversos informadors especialment pel que es refereix a les onomatopeies de l'esternut.⁷

II

ELS MOTS LLATINS

2. El verb llatí corrent per a 'esternudar' era *sternuo*, mot format sobre una arrel de caràcter expressiu, indicadora de soroll,⁸ comuna a altres llengües indoeuropees com el grec.⁹ La branca germànica, bé que se serveix per a aquesta mateixa noció d'un mot originàriament expressiu, arrenca d'un punt de partida diferent.¹⁰

De *sternuo* deriven els substantius *sternumen* i *sternumentum* del llatí clàssic. A l'època imperial apareix l'iteratiu *sternutare*. Flini el Vell i Petroni l'usen desiarà (cf. § 18).¹¹ És ben coneguda la proliferació

coses, per al domini rossellonès. Quant a l'*Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (Madrid 1962), només ha sortit a llum el volum de Fonètica, que no inclou aquest concepte.

5. L'enquesta constava de les següents preguntes: 1) ¿Com expressau habitualment els conceptes 'esternut' i 'esternudar'?; 2) Variants infantils, arcaïques, familiars; 3) Representació onomatopèica de l'esternut; 4) ¿Què diu el qui és present en el moment que una persona esternuda?; 5) ¿Creieu que *uis* o *ois* té un caràcter onomatopèic?

6. Regraciem l'ajut prestat per Germà Colon, J. Alegret, V. Riera i S. Oliver.

7. La nostra gratitud al Prof. Manuel de Paiva Boléo, a la Srta. Anna M. Alpanda i a la Srta. Monica-Lliana Găbăroiu.

8. Cf. ERNOUT-MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*⁴ (Paris 1959) (= ERNOUT, *Dict.*) s. v. *sternuo* i *strepo*. Ja era partidari de l'origen onomatopèic S. de Covarrubias: «El nombre estornado latino se tomó del sonido que causa exprimiendo con fuerza estas tres letras S, T, R, el que estornuda» (*Tesoro de la lengua Castellana o Española*) [1611], ed. M. DE RIQUER (Barcelona 1943), s. v. (= COVARRUBIAS). Vide també S. GILI GAYA, *Tesoro lexicográfico, 1492-1726* (Madrid 1947), s. v.

9. BOISACQ, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (Paris 1913), s. v. *πτερνυμαι*. suposa una arrel indoeuropea **ster-* onomatopèica.

10. L'alemany *niesen* i formes germàniques congènere (vell alt alemany *niosan*, neerlandès *niesen*, vell nòrdic *hnjosa*, etc.) remunten, segons Kluge, a uns primitius *gnus* i *ksnus* «qui peut reposer sur l'onomatopée» (P. REGNAUD, *Dictionnaire étymologique de la langue allemande* sur le plan de celui de M. Kluge (Paris 1904), s. v.). Sense aventurar l'estadi antic, *The Oxford English Dictionary* (Oxford 1961) creu també que les susdites formes arrenquen «probably of imitative origin». GRAMMONT, *Onomatopées et mots expressifs*, *RLR*, XLIV (1901), 129-131 intenta d'explicar l'origen dels tipus onomatopèics de l'esternut **pster-* i **qsneus-* segons que es tracti d'un eixavuiro inesperat, que sorprèn amb la boca tancada, o el produït com a conseqüència d'un cadarn, que obliga a respirar per la boca. Distingueix també una tercera formació que correspon al fr. *atchi*.

11. Vegeu ERNOUT, *Dict.*

d'aquests derivats de verbs formats sobre el participi.¹² És la base dels derivats *sternutatio* i *sternutamentum* del llatí tardà; també, segurament, de *sternutus*, que ja és documentat en l'obra d'Oribasi (s. VI).¹³ *Sternutus* i *sternulare* (aquest desproveït ja del seu primitiu sentit freqüentatiu) són les formes que s'han imposat en la descendència romànica.¹⁴ Les altres formes tardanes del substantiu, *sternutatio* i *sternutamentum*, han sobreviscut en alguns romanços amb caràcter de préstecs savis del llatí medieval, més o menys adaptats fonèticament (cf. § 6).

III

ELS MOTS ROMÀNICS

1. *Ullada onomasiològica general*

3. Si donem un cop d'ull de conjunt a la distribució lexical dels conceptes 'esternut' i 'esternudar' dins la Romània, ens sorprèn la gran fidelitat dels dominis romànics als ètims llatins esmentats (§ 2), amb la natural profusió de variants fonètiques i morfològiques (§ 4). En bloc, només observem l'excepció del portuguès que ha substituït les formes hereditàries per les més expressives *espírrar* (i port. pop. *espilrar*) i *espírrro* procedents del llat. *expirulare*.¹⁵ A la resta de la Romània, la fissura lexical més important, dins la general uniformitat, és el balear, on l'onomatopeia i una antiga superstició han desterrat *sternutare* suplantant-lo per *fer atxems* i *fer uïssos*; en català continental, el verb *«ixavuirar»* no ha tingut prou força per a fer batre en retirada aquell mot més general. En italo-romànic la innovació *fa u sínali* (i variants) ocupa una àrea modesta de la Itàlia meridional; a la resta del domini, així com en gallo-romànic, només desiera guaita en punts generalment isolats alguna forma onomatopeica o d'origen dubtós (§ 5).

12. C. H. GRANDGENT, *Introducción al latín vulgar*, trad. F. DE B. MOLL,² (Madrid 1952), § 34.

13. DCELC, s. v. *estornudar*.

14. REW, 8250, 8251 i 8252; corregim «kat. estornudar» per la forma més comuna «esternudar».

15. C. DE FIGUEIREDO, *Dicionário da língua portuguesa*, 13.ª ed. (Lisboa 1954), s. v. *espírrar*; A. NASCENTES, *Dicionário etimológico da língua portuguesa* (Rio de Janeiro 1932), s. v. *espírrar* i *espilrar*. *Espírrar* 'esternudar' no és més que una restricció de sentit d'«expèllir, llançar a fora». No seria agosarat de pensar que estigués en relació amb la creença popular que, quan s'esternuda, hom llança els mals esperits, com creuen encara pobles subdesenvolupats (§ 16).

2. La descendència romànica de sternutare

4. Tret del portuguès, que només conegué *esternudar* en una fase arcaica,¹⁶ trobem viu *sternutare* en totes les llengües i dialectes romànics: romanès *strănuta*, macedo-romanès *sturrutare*, friulà *stranudá*, *star-*, romanx *sternuder*, italià *starnutare*, sicilià *stranutari*, *sra-*, sard *isturritare*, *-udare*, *isturridai*, *-udai*, francès *éternuer*, prov. *estornudar*, català *esternudar*, castellà *estornudar*,¹⁷ només per a citar les formes consagrades per la llengua oficial o les més esteses dins els dialectes considerats. Però si passàvem a precisar les variants del significat llatí esparses pels diferents dialectes, trobaríem un mosaic multicolor. Els atlas, sobretot, amb la seva fotografia lingüística global, ens en donen una idea força completa. Renunciem a inventariar tota la trencafila de variants i limitem la nostra informació a les de la França meridional, per les concomitancies que presenten amb les catalanes. Trobem alternances vocàliques en el radical *ester-*, *estour-*, *estor-*, *estar-*; canvis de sufix verbal: occ. *estornidar*, *estornicar*, *estranissar*; Massís cent. *esturnicá*; prov. *estournica*; gascó *estornugá*, *-egá*, gasc. prov. *esternuga*, gascó *esternucá*; metàtesis: occ. *estidornar*, *-ourná*.¹⁸

El substantiu *sternutus* ha tingut bona fortuna en els dominis més importants: rom. *strănut*, macedo-romanès *starnut*, italià *starnuto*, romanx *sternüü*, prov. *esternut*, *estor-*, fr. antic *esternu*, cat. *esternut*, cast. *estornudo*.¹⁹ Però, de la mateixa manera que en llatí sobre el nou verb es formà *sternutamentum* i *sternutatio*, sobre les variants verbals esmentades es forjaren d'altres substantius, sigui postverbals o amb diversos sufixos: prov. *estour-*, *estornic*, gascó *estour-*, *esternuc* (cf. *estournicà*,

16. FEW, XII, s. v. *sternutare*. Ignoro la vitalitat que pugui tenir en gallec *esturnoar* que E. RODRÍGUEZ-GONZÁLEZ, *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* (Vigo 1958-61) (= R-G, *Dicc. gall. cast.*), insereix com a sinònim d'*espirrar* (s. v. *esbirrar*).

17. REW, 8250; FEW, *ibidem*.

18. Per aquestes i moltes altres variants, vegeu ALF, III, 492; *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne* (= ALEG), 612; *Atlas Linguistique et ethnographique du Massif Central*, 1582; SIMIN PALAY, *Dictionnaire du Béarnais et du gascon modernes* (París 1961); L. ALIBERT, *Dictionnaire occitan-français d'après les parlers languedociens* (Toulouse 1965) (= ALIBERT); F. MISTRAL, *Lou Tresor dou Felibrige* (Aix-en-Provence-Avignon-París 1878). Per a la resta de la Romània, tingueu en compte, a més de les obres ja esmentades, l'*Atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais* (= ALELY), 1038; *Atlasul lingvistic român*, I, 78; A. CIORANESCU, *Diccionario etimológico rumano* (La Laguna-Madrid 1966), s. v. *strănuta*; I. IORDAN, *Lingüística Románica* (Madrid 1967), pàg. 304, n. 94; *Sprach- und Sachatlas der Italien und Südschweiz* (Zofingen, 1928) (= AIS), I, 176, *starnutire*.

19. REW, 8252 (substituïm «Kat. *estornut*» per la forma més general *esternut*); per al romanès tenim en compte CIORANESCU i ALR, I, 78; per al romanx, Z. PALLIOPPI, *Dizionario dels idioms romanischs* (Samedan 1895).

esternucà, esternugà); Massís cent. *esturnicado*, gascó *esternudade, -ugade, -ucade*; Massís cent. *esturnicomèn*, prov. *estournicamen*, fr. *éternuement* (fr. ant. *esternuement*), prov. ant. *estornudament*, occ. *esternudament*; marsellès *esternudàgi*; romanès *strănutat, strănutatura*.²⁰

3. *Esporàdiques fissures dins l'àrea de sternutare*

5. El caràcter concret de la convulsió expiratòria es prestava a una renovació de significants dins la llengua familiar i no feia esperar la remarcable unitat lexical que trobem a la major part de la Romània. Només el soroll característic que produeix i les creences ancestrals entorn l'auguri han donat peu a certes creacions imitatives o a canvis metonímics, que detectem en punts isolats o en zones restringides.

Dins el domini gallo-romànic poden ésser localitzades aquestes formes dissidents: *kiskyeta*, a Tuixà (loc. 786 ALF); *sprovi*, a Bastogne, Bèlgica (loc. 184 ALF); *fe e krišo*, a Lessines, Bèlgica (loc. 293 ALF); *busi*, a Chignin, Savoia (loc. 943 ALF); *trušte*, a Saint-Antoine-du-Rocher (Indre-et-Loire) (loc. 408 ALF) i Saint-Ouen (Loire-et-Cher) (loc. 316 ALF; forma que conviu amb *eterné*);^{20 b}; *etši*, a Bozel, Savoia (loc. 964 ALF; cf. l'onomatopeia de l'esternut en italià, § 26); *fer atši*, a Fort-Mardyck, departament Nord (loc. 297 ALF); (*i*) *fè atšú* (present) a Sainte-Faule, N.O. de Lió (loc. 30 ALELY, carta 1038). D'aquests significants, els tres últims no ofereixen dubtes sobre llur caràcter onomatopèic; els altres, amb una idèntica construcció de grup oclusiva més líquida (*sprovi*, *fe e krišo*, *trušte*) o amb repetició d'oclusiva i el so *is* potser tenen també un caràcter expressiu (a una localitat, *trušte* s'usa al costat del representant de *s t e r n u t a r e*); de tota manera, no conec prou a fons aquests parlars per a fer afirmacions definitives en aquest respecte. Cal deplorar la falta d'una carta lingüística dedicada al substantiu que ens podria donar alguna llum. Finalment, formes com *etavani*, *etani*, *etrušij* (present), etc., del lionès, deuen ésser evolucions avançades del verb llatí *s t e r n u t a r e*.²¹

Al domini italo-romànic apareix, d'un costat, una petita zona força compacta estesa per la Itàlia meridional, on priva *fa u senyá*, *hari u sinála* i més variants,²² formats sobre la idea de 'fer un senyal, un pronòstic'

20. Vegeu la bibliografia de la n. 18.

20 b. Cal afegir la variant normanda *truchotter* (H. Maine) que P. GUIRAUD (*Structures étymologiques du lexique français* (Paris 1967), 74 i 78) posa en relació amb l'arrel onomatopèica *truk-*.

21. Cf. MEYER-LÜBKE, *Grammaire des langues romanes*, §§ 118 i 160.

22. Localitats de S. Pantaleone, Ghorio, Benestare, Polistena, Conidoni, Centrache, Serrastretta, Mangone, Saracena.

(cf. § 21); d'altra banda, tenim formes isolades com *etsiá* i el substantiu *una tsia* a Porto Santo Stefano, a l'extremitat meridional de la Toscana (província de Grosseto) (loc. 590 *AIS*, I, carta 176), d'evident origen onomatopèic, o bé la forma allòglota *teštin*, d'Acquaformosa (loc. 751 *AIS*), que és pròpiament una colònia albanesa emplaçada ací des del segle xv.

En romanès falta el derivat de *sternutare* a l'Oest de Transilvània, i algunes localitats d'Oltènia coneixen la variant *străfige* 'esternudar', alternant al centre amb *strănuta*.²³

IV

SIGNIFICANTS CATALANS DEL CONCEPTE 'ESTERNUT'

1. Esternudar, esternut: derivats i variants

6. Vet aquí un breu inventari espigolat dins la llengua antiga:

a) *Esternudar* és la forma més fidel al llatí (cf. cast. antic i dialectal *esternudar*).²⁴ Documentació: Mestre Joan Jaume, *Alcoatlí* (s. xiv), *Quesits a perquèns* d'Albert Gran (s. xv) (ap. *DCVB*); Manuel Dies, *Flors de les Medicines o receptes del Tresor de Beutat* MS 21-2-19 de la Biblioteca Universitària de Barcelona²⁵ (ap. CORACHAN).

Esternut apareix documentat a l'*Alcoatlí*, *Quesits o perquèns*, *Llibre de les dones*, d'Eiximenis, i al *Confessionari* atribuït a aquest mateix escriptor (cf. § 20) (ap. *Dicc. Balari* i *DCVB*).

Esternutació, *esternudació* i *esternudament*²⁶ constitueixen antics manlleus de la literatura llatina científica. Es tracta d'arromanjaments dels mots llatins ja estudiats (cf. § 2) *sternutatio* i *sternutamentum*. No degueren gaudir mai de popularitat, car cap d'ells no viu en els parlars actuals.²⁷

b) *Estornudar* ja és variant ben antiga, resultat d'una assimilació

23. *ALR*, I, 78; *Nou Atlas Linguistic Român pe regiuni. Oltenia*, întocmit sub conducerea lui B. CAZACU, de dr. T. TEAHA, I. JONICA și V. RUSU (București 1967), carta 108 'j'éternue'. Sembla desconegut l'origen de *străfige* (CIORANESCU, *Dicc. etim. rum.*).

24. *DCELC*, s. v.

25. Signatura actual: 68 Ms.

26. *Esternutació* és usat per Cauliach (s. xv) i Argilata (s. xvi) (ap. CORACHAN); *esternudació* per Cauliach (ap. *DCVB*); *esternudament* comença a ésser registrat pel Diccionari de LACAVALLERIA (ap. *DCVB*) i, per transfusió lexical, arriba fins al *Diccionari popular de la llengua catalana*, de J. ALADERN (Barcelona 1906).

27. Els derivats adjectivals coneguts són: *esternudader* (*Tresor de pobres*, s. xiv), *estornudader* (*Medicines particulars*, s. xiv) (ap. *DCVB*), que reflecteixen un tractament més aviat popular, i *esturnutatori* (Cauliach) de caire més docte (ap. *DCVB*, s. v. *ester-*

vocàlica, com en castellà. Textos: *Vides de Sants rosselloneses* (s. XIII);²⁸ *Secrets d'agricultura* (ap. CORACHAN).

Estornut és documentat igualment en la traducció catalana del *Quart llibre del Canon* d'Avicenna (ap. CORACHAN).

c) *Estudurnar*, que registra CORACHAN per als segles XIII i XIV, sense precisar en quins textos, seria, en cas de confirmar-se la seva existència, el resultat d'una metàtesi freqüent en síl·labes on intervé la líquida *r*. Caldria relacionar aquest mot amb les variants provençals *estidournà* (Albi, Quercy), *estidurnà* (Gaillac)²⁹ (cf. § 4).

7. Els dialectes actuals ofereixen, al sector oriental, algunes variacions sufixals sense tradició documental i en relació clara amb les variants del Migdia de França.

L'extensió geogràfica dels derivats de *sternutare* i *sternutus* només és continental, car l'arxipèlag balear desconeix aquests mots (cf. mapa).

Sense baixar a transcriure detalladament les variants fonètiques observem, a grans trets, pel que respecta al radical dels mots, el català oriental *esternut*, el cat. occidental *es-*, *astarnút*, *astornut*, valencià *astornút*.

Els canvis de sufix s'han operat exclusivament a la part oriental, a la Catalunya Vella (aquí també s'estén, en punts esparsos, *eixavuirar* i afins, cf. § 9), en concomitància amb les variants del Migdia de França. Fins ara només teníem notícia d'*esternuc*, *estornuc* i *estornucar* per a l'empordanès, registrats com a «molt dialectals» pel DCVB,³⁰ però amb l'aval de Víctor Català (*ibid.*, s. v. *estornuc*). Fruit de les enquestes del nou *Atlas lingüístic del domini català* és una corroboració d'aquestes formes o el coneixement de noves. Recordem que, metodològicament, és important la inclusió en el qüestionari del substantiu al costat del verb. Tots dos es troben subjectes a influències mútues que poden explicar certes modificacions. Heus ací les variants dialectals que eren desconegudes:

a) *Esturnegà*, amb el substantiu *esternuc* (Banyoles), representa una metàtesi d'*esternugar*, a comparar amb el gascò dels Baixos Pirineus i de les Landes meridionals *esturnegà* (cf. § 4); per a la sonora *-g-*, compareu

nutatori); compareu aquest amb el fr. *sternutatoire* (des del s. XVI) (BLOCH-WARTBURG, *Dictionnaire étymologique de la langue française* (París 1950), s. v.).

28. *Diccionario Balari, Inventario lexicográfico de la lengua catalana*, compilado por el Dr. D. JOSÉ BALARI Y JOVANY y dispuesto para su publicación por el Dr. D. MANUEL DE MONTOLIU (Barcelona, s. d.), s. v. *esternudar*; DCVB.

29. FEW.

30. GRIERA, *Tresor*, registra també *estornuc* i *estornucar*, que localitza a les muntanyes de les Gavarres.

amb l'aragonès de Torla *estornugar*; ³¹ el substantiu té formes paral·leles també en el gascò *esternuc*, etc. (cf. § 4).

b) *Esternutà*, amb el substantiu *esternút* (Bassegoda, N. de Girona). L'oclusiva final sorda d'aquest ha pressionat analògicament sobre el verb (cf. *estornic*, *estornicar*).

c) *Esturnicà* i *esturníc* (Llagostera) ofereixen un parentiu indubitable amb *estornicar*, *estornic* occitans i del Massís Central (cf. § 4).

Remarquem que, algun cop, el verb simple és reemplaçat per un sintagma: *fer esternuts* (Lledó); compareu amb el mallorquí *fer etxems*, *fer uïssos*, amb l'italià meridional *fa o sternūtē* i variants (AIS, carta 176), etcètera. Sobre la freqüència del verb i del substantiu no hi ha uniformitat; depèn dels dominis. Al Massís Central, per exemple, l'ús del substantiu és rar o desconegut del tot. ³²

8. Semànticament, *esternut*, *esternudar* han estat poc productius, generalment a totes les llengües. No han experimentat un enriquiment poli-sèmic. Només coneixem, a través els lexicògrafs del segle XIX, el significat figurat, de to familiar, de «subjecte petit i despreciable», ³³ que avui ha caigut en desuetud.

2. Eixavuirar, eixavuiro, vuiro, etc.

9. *Extensió i variants*. — Les variants d'aquest tipus lexical ocupen una clapa discontinua en el sector més oriental del domini, en les províncies de Barcelona i Girona, des de Pineda fins a Camprodon. Vet aquí llur inventari, amb les fonts d'informació:

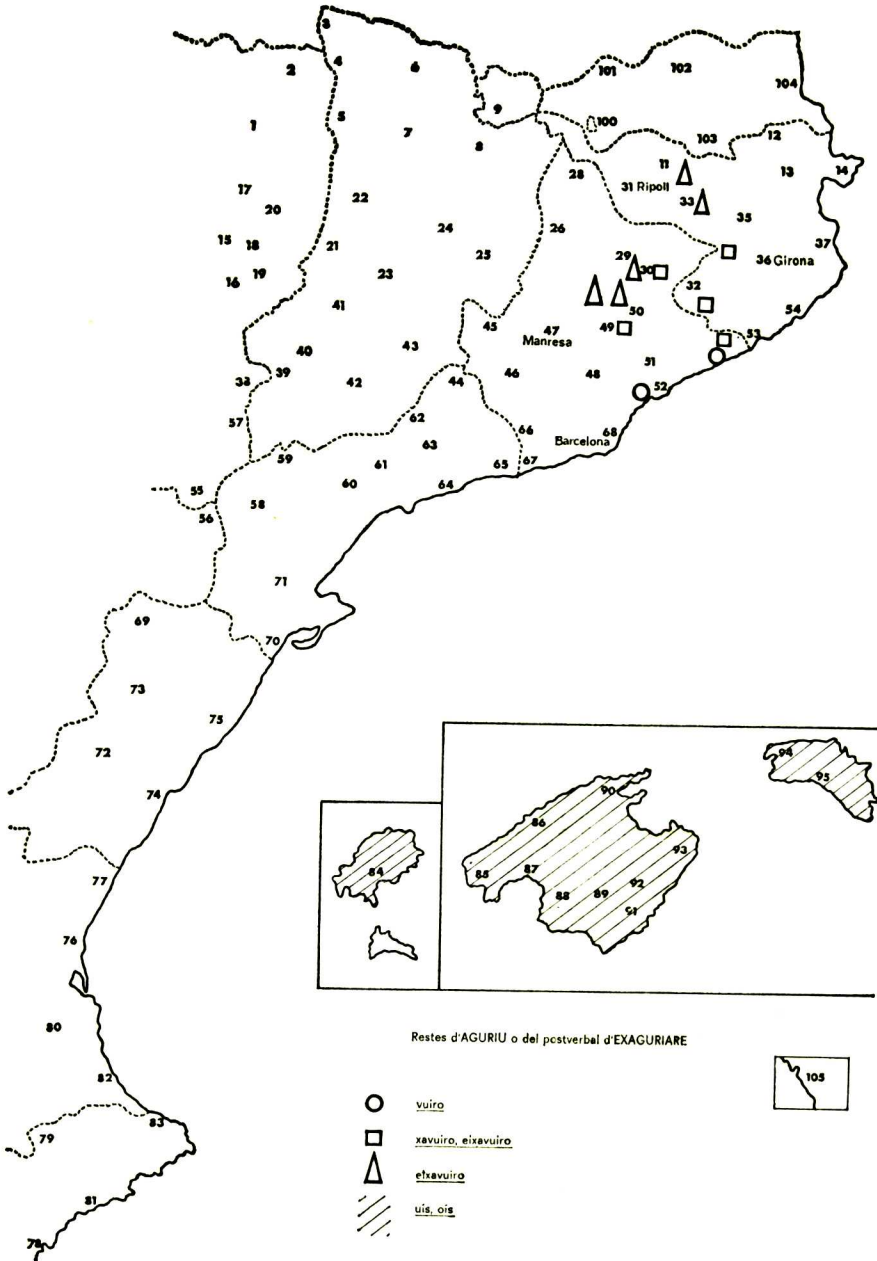
Eixavuirar Plana de Vic (CORACHAN); Aiguaviva, Vic, Castellterçol (DCVB); Castellterçol, Vall de Ribes (AGUILÓ, s. v. *axabuirar*); *eixavuiro* Castellterçol, Vall de Ribes (AGUILÓ, s. v. *axabuiro*; DCVB); *eixivuirar*, *-uiro* (segons ALADERN, ap. DCVB, s. v. *aixibuirar*, *aixibuiro*).

Xavuirar Amer, Arbúcies, Montseny, Plana de Vic (DCVB); *xavuidar* Tordera (ALDC), per influència d'*esternudar*; *xavuiro* Amer, Ar-

31. ALEG, n. 612.

32. ALEMC, 1582. En els altres Atlas no podem fer la comparació per absència del substantiu al qüestionari.

33. ESTEVE-BELVIGES-JUGLÀ, *Diccionario Catalán-castellano-latino* (Barcelona 1803): «est rnuud, el subjecte petit i despreciable. Arrapiezo. Homunculus». És el primer diccionari que recull aquesta accepció. Després l'arregleguen successivament Una Societat de Catalans [MARTÍ, BORDAS i CORFADA], *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià* (Barcelona 1839); P. LABÈRNA, *Diccionari de la Llengua Catalana* (Barcelona 1864); J. ALADERN, *Diccionari popular de la llengua catalana* (Barcelona 1904-1906); *Diccionari de la llengua catalana* SALVAT.

búcies,³⁴ Lluçanès, Plana de Vic (DCVB), Tordera (ALDC); *xambuïro* Muntanya (CORACHAN).

Etxabuirar Lluçanès (abans hi hem registrat *xabuïro*) (DCVB), Avinyó (*Tresor*), Muntanyola;³⁵ *etxabuïro* Vic (CORACHAN, DCVB, AGUILÓ, s. v. *etxebuyro*), Olot, Camprodon, Collsacabra (entre la Garrotxa i la Plana de Vic) (DCVB); *etxabuïró* (?) Avinyó (*Tresor*), forma amb canvi d'accent que considerem dubtosa davant d'altres errors rrelliscats dins aquesta obra.³⁶

Buïro Costa de Llevant (CORACHAN), Pineda, Canet de Mar.³⁷ (DCVB)

10. *Vitalitat*. — En general els mots precedents alternen amb *esternudar* i *esternut*. S'han retirat d'ordinari a la capa més conservadora, més vella. El cas de *vuïro*, de Canet de Mar, és ben significatiu (vegeu nota 37). En algunes localitats ha aflorat el mot després d'insistir en la possible existència d'un sinònim d'*esternudar*. Sembla, però, que a Vic *eixavuirar* (o *etxavuirar*) té plena vitalitat.

11. *Documentació antiga*. — És escassa. Només disposem, de moment, de l'adjectiu *etxabuïrós* que apareix en un document del segle XIV de l'Arxiu parroquial de Rupit (precisament dins la zona on avui queden traces dels mots en qüestió). Diu el text: «A vacha llampada e *etxabuïrosa*, oli de genebre dintre les orelles posats prest» (ap. DCVB, s. v. *etxabuïrós*). Sembla acceptable la interpretació de Moll: «que etxabuïra sovint».

Per a l'etimologia, cf. § 15 ss.

3. B a l e a r u í s

12. A les Balears són conegudes tres variants d'aquest tipus lexical: *uís*, *oís*, *ovís*. De cap d'elles no posseïm documentació medieval amb el sentit d'«esternut»; *auïrs* 'auguris', testificat ja en R. Llull, ens interessa només des del punt de vista fonètic. Trobem la primera datació d'*uís* a mitjan segle XIX, en el primer diccionari mallorquí estampat:

«*Uís*. Despediment violent i estrepitós de lo que irrita la membrana pituitària. "Estornudo", — *Fer uïssos*. "Estornudar"»³⁸ Semblant infor-

34. Confirmat per la informació de Mn. Agustí Casanova.

35. Informació de Mn. Joan Farràs, natural d'aquesta localitat.

36. Per no anar més lluny, *etxabuïró* remet a *eixabuïró* que no hi figura.

37. Comprovat per la informació de J. Alegret. Respecte a la vitalitat del mot, em diu que els seus avis usen normalment **bújru**, **fə um bújru**; que els seus pares el coneixen, sense gairebé servir-se'n, i que ell i, en general, els joves, no en tenen cap idea.

38. PERE ANTONI FIGUERA, *Diccionari mallorquí-castellà* (Palma 1840).

mació ens forneix el diccionari signat per *Unos Amigos*.³⁹ AGUILÓ ja dóna *oís* per a Mallorca, i GRIERA per a Menorca i Eivissa (*Tresor*, s. v. *oís*, *oisus* [sic]. El *DCVB* registra *uís* per al menorquí i *oís*, *ovís* per al mallorquí (s. v. *oís*, *ovís*). La localització d'aquestes variants pequen d'inexactes. Per les dades i informacions reunides, puc concloure que *uís* és general a Menorca i a Eivissa i que predomina a la major de les Balears. Crec que *oís* és només una variant estesa per Palma i pobles on no sols mantenen la *o* àtona davant la vocal *i* (i també *ú*) tònica, per falta d'harmonia vocàlica (*conill*, *cosí*, pron. **koní**, **kozí**), sinó que estenen la *o* a casos no etimològics:⁴⁰ *jostici*, *bollir*. Això explicaria l'alternança vocàlica *uís* / *oís*. Quant a *ovís*,⁴¹ molt rar, cal notar la presència d'una consonant antihiàtica.⁴² Les suposades formes *llis-etxem* i *leis etxem* inserides al Diccionari de Corachan no són altra cosa que lectures errades de les corresponents cèdules.⁴³

Uís alterna a Mallorca i Menorca amb *atxem* (cf. § 13); això explica la seva caducitat. A les Pitiüses, en canvi, on l'onomatopeia no ha tingut prou força per a esdevenir apellatiu, *uís* és molt vivaç; àdhuc hom ha format un verb *uïssar* (*DCVB*), si bé gaudeix de major popularitat l'expressió perifràstica *fer uïssos*, *fer un uís*, com a Mallorca i Menorca (on també es diu *fer atxems*, *fer un atxem*).

Per a l'etimologia, vegeu § 13.

4. Una onomatopeia esdevinguda apellatiu: a t x e m

13. A Mallorca i Menorca la imitació lingüística del soroll produït en esternudar ha donat origen a *atxem*, *atxim*, convertit en apellatiu corrent que entrà en concurrència amb *uís* (cf. § 12).

A Mallorca, *atxem* té tres pronunciacions: **êșêm**, la més estesa; **êșem**, sentit a Sineu,^{43b} i **êșêm** que hem trobat a punts com Lluçmajor,

39. *Diccionario manual o Vocabulario completo mallorquin-castellano* (Palma 1859).

40. J. VINY, *Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes*, *RFE*, XLII (1958-59), nota 4, pàg. 7 de l'extret.

41. Aquest mot és interpretat erradament per GRIERA, *Tresor*, s. v. (vegeu *DCVB*, s. v.).

42. Recordem casos semblants de certs parlars mallorquins: *cova*, «cua», *covent*, «coent», etc. No creiem que sigui antiga i que, per tant, tingui res a veure amb la consonant de *viuro* o *eixavuirar*.

43. S. v. *esternut*. Hi ha mala lectura del primer element (*uís*) i juxtaposició de dos sinònims.

43 b. La **ê** tancada és condicionada pel veïnatge de la consonant palatal.

on normalment la *ɸ* tònica no ha passat a *ɸ*;⁴⁴ conseqüència del caràcter expressiu del mot. A Menorca coexisteixen *atxem* i *atxim*.⁴⁵

Aquest fenomen de lexicalització de l'onomatopeia el retrobem en alguns punts isolats de la Romània occidental, com ja hem vist (§ 5). Recordem en gallo-romànic *atši*, *fer atši*, *fe atšú*, i en italo-romànic *etsiá* i el substantiu *tsia*.

Per a les onomatopeies no lexicalitzades, vegeu § 26.

5. Altres denominacions

14. Com a expressions pintoresques, més aviat esporàdiques, co-nexim:

a) *estufo*, *estufort*, *estafo*, amb els verbs *estufornar*, *estafo*, registrats en alguns parlars del Penedès, Garraf i Costa de Llevant⁴⁶ sovint per a alludir a un esternut estrepitós, especialment el dels animals. Sembla lògica la relació amb un primer sentit de 'soroll fort', que trobem al Penedès, aplicable a l'esclat d'un tret o a l'esternut de certs animals. Aquesta mateixa arrel expressiva indicadora de brogit es troba en mots llatins com *strepo*, *sterto*, *strido*, *sternuo*⁴⁷ i, per exemple, en el català dialectal *estabó* 'brogit'.

Existeix la possibilitat d'un pas d'*estafo*, *estufornar* cap al sentit d'«esternudar» gràcies a la paronímia amb la variant antiga metatitzada (però no prou segura) *estudurnar* (cf. § 6, c).

b) *eixabuc* «esternut molt fort» és privatiu d'Eivissa (*DCVB*, s. v.) Els meus informadors de l'Illa Blanca no me n'han pogut donar clàrifics. És tracta, com abans, de l'extensió polisèmica d'una sèrie de significats del mot que giren entorn de «manifestació sorollosa, impetuosa, de persones o coses (xàfec, aglomeració humana, renyada, crit)». En el terreny de les hipòtesis, podríem suposar l'existència anterior d'un *eixavuir* 'esternut', que hauria estat absorbit pel significat afí *eixabuc*, que hauria augmentat la seva polisèmia.

44. És a dir, que es pronuncien amb *ɸ* neutra els mots *ceba*, *rebre*, *teia*, etc.; i fins i tot *aquest*, *aqueix*, *aquell* *ɸkést*, *ɸkés*, *ɸkél*, que a altres punts es pronuncia amb *ɸ*.

45. Segons *DCVB*, s. v. *atxem* i *atxim*. Al Rosselló sembla que *atxim* té simple valor onomatopèic. Les localitats rosselloneses de l'*ALF*, 492, només ofereixen *esternudar*.

46. *Estufo* Masnou (AGUILÓ, CORACHAN), *estufornar* (CORACHAN; *DCVB*: «Esternudar (Penedès). Es diu especialment dels esternuts de certs animals, com els gossos, gats, etc.», *estafo* Premià (CORACHAN), *estafo* Penedès «soroll molt fort» (*DCVB*), *estafo* «esbufegar pel nas els cavalls» Vic (*DCVB*), *estufort* Olesa de Bonesvalls (Garraf) (CORACHAN).

47. ERNOUT-MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*⁴ (París 1959).

V

L'ETIMOLOGIA D'«EIXAVUIRAR» I «UÍS»

15. Quan Joan Coromines publicà el 1943 el seu remarcable estudi sobre la llengua de les Vides de Sants rosselloneses⁴⁸ que tanta de llum projectava sobre la penumbrosa dialectologia medieval, cridava l'atenció sobre el mot del text *auuyr* i la forma comuna del català antic *auir* que considerava l'origen del català dialectal *eixabuirar* «por la creencia en el valor augural de los estornudos» (pàg. 201). L'explicació m'interessà i vaig pensar en la possibilitat d'enllaçar el balearic *uís* amb el mateix origen. Recentment l'eminent etimologista català ha confirmat la meua idea: «La creencia en el valor agorero del estornudo tuvo grandísima extensión, tanta en algunas partes que en cat. dialectal *eixavuirar* (EX-AUGURIARE) se hizo la expresión corriente de la noción de 'estornudar' (cf. cat. ant, *auir*, de donde es probable que salga también el catalán balear *uís* «estornudo»).⁴⁹ El caràcter intuïtiu de l'afirmació i l'existència de diversos problemes d'ordre fonètic i semàntic no desenvolupats — perquè no era el seu lloc — per Coromines m'han esperonat a tractar amb una certa extensió aquest tema.

1. Caràcter supersticiós dels esternuts

16. Per a trobar arguments a la tesi anunciada, cal cercar testimoniatges, al llarg de la Història, sobre el sentit que el vulgar atribuïa als esternuts.

És un fet que els esternuts, des dels temps més remots, han estat voltats d'una aurèola de superstició, de signes oposats, visibles encara avui entre els pobles on encara arriba amb comptagotes la saba de la civilització. Així, els hindús els relacionen amb la possessió demoníaca; l'esperit maligne que s'havia emparat d'algú, és llançat fora amb l'esternut. Per això, el qui és present exclama: «Viu!» i el qui ha esternutat respon: «Amb tu!», «Déu et beneixi!» o amb una altra fórmula adient. A Nova Zelanda, com antigament a Pèrsia, sembla que corren unes idees semblants.⁵⁰

48. J. COROMINAS, *Las Vidas de Santos rosellonesas del manuscrito 44 de París AILUC*, III (1945), 126-211.

49. Edició de JUAN RUIZ, *Libro de Buen Amor* (Madrid 1967), n. 766 ss., pàg. 292.

50. *Enciclopedia Universal ilustrada europeo-americana* (Bilbao-Madrid-Barcelone 1924), s. v., amb bibliografia.

Quant al seu valor d'auguri, aquest, entre els pobles primitius, sol ésser ambigu. A la Tonga (Polinèsia), un esternut a la sortida d'una expedició prediu el seu tràgic acabament. A l'Índia, quan el qui es posa a treballar sent esternudar, cal que recomenci el seu treball, car altrament coneixeria un mal acaball. Entre zulús i guineans, en canvi, acostuma d'assenyalar bons auspicis.⁵¹

Idees semblants descobrim en el món occidental: Grècia, Roma, països romànics.

2. L'esternut a Grècia

17. A Grècia s'imposa la interpretació meliorativa de l'esternut. Ja Aristòtil (s. iv a. J. C.) observà aquest fenomen fisiològic i tractà d'explicar el caràcter sagrat, diví, de què hom l'havia revestit, enfront de la tos, el cadarn i vents del cos, privats d'aquell privilegi. Raó adduïda: «perquè l'esternut es produeix des del cap, emplaçament de la raó, i és allò que de més divinal hi ha en nosaltres».⁵² Quan la calor del cap guanya la humitat, l'aire es canvia en esternut; «per això», diu, «hom tracta de reanimar els moribunds donant-los un medicament que els faça esternudar. Per consegüent, es considera l'esternut com a signe de la salut del lloc més sagrat de tot el cos; *hom el saluda com sagrat i hom desitja benaurança als qui esternuden*».⁵³ L'Éstagirita tracta de basar-se en raons científiques que avui ens fan somriure. Igualment, quan parla del mal auguri que representa l'esternut des de mitjanit fins a migdia, ens dóna una explicació lògica: És quan som al començament d'una cosa que l'esternut ens desvia de fer-la. Ara: l'aurora i les hores nocturnes que la precedeixen des de mitjanit són una mena de començament; per tant, «prenem cura de no esternudar per tal de no ésser detinguts en allò que volfem fer».⁵⁴

En general, en les referències a l'esternutació espigolades en la literatura grega, predomina absolutament el signe de bon auguri. Els textos de Teòcrit presentats per Coromines⁵⁵ es poden acréixer amb d'altres. Així a l'*Odissea*, Penèlope interpreta l'esternut de Telèmac com a bon presagi del proper retorn del seu marit:

51. *Ibidem*.

52. ARISTOTE, *Les Problèmes*, trad. de J. BARTHÉLEMY-SAINT HILAIRE, II (París 1891), §§ 7 i 9; també *Histoire des Animaux*, trad. id. (París 1883), I, cap. IX, § 8: «et c'est le seul parmi les vents de notre corps d'où on a tiré des présages sacrés».

53. *Les Problèmes*, § 9.

54. *Ibidem*, § 11.

55. Edició del *Libro de Buen Amor*, de J. RUIZ (Madrid 1967), n. 766 ss., pàgina 292.

«Ah, si Ulisses venia i tornava a la terra paterna!
Ell i el seu fill aviat venjarien l'abús d'aquests homes,
deia; i Telèmac *va fé' un esternut* tan fort que la casa
ferament retrunyí; i esclafi la rialla Penèlope
i tot d'una digué a Eumeos paraules alades:
— Vés i crida el teu hoste, que vingui a la meua presència
¿que no veus el meu fill com *ha esternudat* al que deia?».⁵⁶

Xenofont (s. v-iv a. J. C.) ens conta a l'*Anàbasi* com la interrupció del seu discurs per l'esternut d'un soldat havia estat indicatiu de l'aprovació divina de la seva empresa :

«... tenim amb l'ajuda dels déus, moltes i belles esperances de salut».

En el mateix moment que Xenofont deia aquestes paraules, *un grec esternuda*: i en sentir-ho els soldats, tots d'un sol moviment s'inclinen davant del déu. Llavors Xenofont continua :

«— Em sembla, companys, que, ja en el moment que escatim la nostra salut ha aparegut un pressagi [*sic*] de Zeus Salvador, cal fer vot d'oferir a aquest déu sacrificis de gràcies, tot d'una que haurem arribat en país amic: i alhora fem vot de sacrificar als altres déus, segons les nostres possibilitats».⁵⁷

Entre els amants, l'esternut feia un paper important pels horitzons rosats que obria a llur passió. Vegeu, per exemple, una de les *Lletres eròtiques* d'Aristenet (s. iv) : Parthemis manifesta per carta la seva amorosa passió a Sarpedon ; al moment més efusiu, esternuda, ço que li indica que el cor de l'amat també vibrarà amb la mateixa passió vers ella :

«O, estimat! A la meitat de la carta *vaig esternudar*.

¿Potser ha pensat en mi el noi, el senyor de la meua voluntat? Ah, tant de bo que gaudíssim l'un de l'altre, i no sols amb els ulls, no, sinó amb tot el nostre cos!»⁵⁸

Els poetes grecs — i llatins — deien desitjant de les persones dotades de bellesa física que els déus havien esternudat en llur naixença.⁵⁹

56. HOMER, *L'Odíssea*, trad. CARLES RIBA (Barcelona 1953), xvii, pàg. 313, v. 24-30.

57. XENOFONT, *Els deu mil*, Trad. CARLES RIBA (Barcelona, s. d.), III, cap. II, pàg. 125.

58. ARISTAINETOS, *Erotische Briefe*, Eingeleitet, neu übertragen und erläutert von ALBIN LESKY (Zürich 1951), Zweites Buch, 5, pàg. 110; la carta comprèn pàgs. 108-110. Vet ací el text de la traducció alemanya: «Oh entzücken! Mitten im Schreiben musste ich niessen. Hat etwa gar der junge Mann, der Gebieter meiner Sehnsucht, an mich gedacht? Ach, könnten wir einer den anderen schon geniessen, und nicht allein mit den Augen, nein, mit unserm ganzem Körper!» A l'*Encyclopédie* francesa (cf. nota següent) es troba una al·lusió a aquest passatge.

59. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Paris 1761) (= *Encyclopédie*), s. v. *éternument*. L'autor de l'article és M. le chevalier de JAU-COURT.

Entre el poble era estès el costum de dir al qui esternudava ζηθι 'viviú',⁶⁰ o d'encomanar-lo a Zeus, Ζεῦ σώσον, 'Zeus et guardi'⁶¹ (pels romans, vegeu § 18), indicati del desig de fer favorable l'ambigüitat de l'auguri. Algun cop, l'esternut no deixa de revestir-se de malfat, com en aquesta frase de Menandre (s. IV-III a. J. C.),

«λυπούμεδ' ἄν πτάρη τις»⁶² 'ens afligim si un esternuda'

3. Costums i supersticions romanes

18. Entre els romans abunden idèntiques creences. En textos amorosos l'esternut sol anunciar bons vents per als amants. Així, en les *Elegies* de Properci (s. I a. J. C. - s. I d. J. C.):

«Non tibi nascenti primis, mea vita, diebus
candidus argutum *sternuit* omen Amor?»⁶³

Sternuo conté igualment un présagi favorable en aquests versos de les *Heroides* d'Ovidi (s. I a. J. C. - s. I d. J. C.), on el verb és usat amb sentit translàtic:

«*Sternuit* et lumen — posito nam scribimus illo —
sternuit et nobis prospera signa dedit»⁶⁴

Un bon testimoniatge del caire diferent que podia prendre l'auguri segons que es fes a la dreta o a l'esquerra són aquests versos de Catul (s. I a. J. C.):

«Hoc ut dixit, Amor, sinistra ut ante,
dextra *sternuit approbationem*.
.....

60. *Encyclopédie*.

61. Per exemple: οὐδὲ λέγει, «Ζεῦ σώσον» ἐὰν πτάρη, «i no diu "Zeus et salvi", si esternuda» (Macedonius Thessalonicensis, 268, ap. H. G. LIDDELL-SCOLD, *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1951), s. v.). La mateixa fórmula és registrada per COVARRUBIAS, s. v. *estornudar*, i pel *Dictionnaire universel françois et latin vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux*, Nouvelle édition (París 1771), s. v. *éternument* (= TREVoux).

62. Ap. LIDDELL-SCOLD, s. v.

63. «No fóra pas, vida meva, que quan nasqueres, el càndid Amor esternudà en els teus primers dies un averany ineludible?» SEXT PROPERCI, *Elegies* (Barcelona 1925), Text J. BALCELLS, Trad. J. MÍNGUEZ, ll. II, 3, v. 23-24. A. TOVAR i M. T. BELFIORE tradueixen: «no estornudó con augurio de canto?» (PROPERCIO, *Elegias*, Barcelona 1963). Ja registren el text COVARRUBIAS, s. v. *estornudar*, i FORCELLINI, *Lexicon totius latinitatis*, s. v. *sternuo*).

64. «Guaita! La llàntia — car escric a la vora — ha espeternegat i em dóna bons senyals» (P. OVIDI NASÓ, *Heroides*, text revisat i traducció d'A. M. TREPAT i ANNA M. DE SAAVEDRA (Barcelona 1927), XIX, v. 151-152, pàg. 115).

Hoc ut dixit, Amor, sinistra ut ante,
 dextra sternuit approbationem.
 Nunc ab auspicio bono profecti
 mutuis animis amant, amantur.»⁶⁵

Quan Septimi trençà amb la seva amada, Amor havia esternutat a l'esquerra, però ara, reconciliats, Amor havia esternutat a la dreta.

El text que segueix de Plini el Vell (s. I) ens confirma el paper pre-sagiador que el poble atribuïa, entre altres signes, a l'esternut:

«Ecce fulgurum monitus, oraculorum praescita,
 haruspicum praedicta atque etiam parua dictu
 in auguriis sternumenta et offensiones pedum.»⁶⁶

Diversos escriptors llatins ens testimonien, a més, el costum estès entre els romans de saludar o de fer vots per la salut del qui havia esternutat. El mateix Plini ens diu que hom saluda quan s'esternuda: «sternutamentis salutamur».⁶⁷ Els escriptors llicenciosos s'han servit de l'esternut per a fer descobrir amants ocults. Així, al *Satiricon* de Petroni, quan Giton, amagat sota el llit, esternuda tres vegades, Eumolpus, el marit burlat, correspon amb la salutació habitual:

«Dum haec ego jam credenti persuadeo, Giton, collectione spiritus plenus, ter continuo sternutavit, ut grabatum cuncuteret. Ad quem motum Eumolpus conversus, *salvere Gitona jubet*.»⁶⁸

Una escena de to semblant ens descriu Apuleu (s. II) en una de les seves *Metamorfosis*. L'amant, amagat dins una mena de gàbia de vímet («viminea cavea») usada per a netejar la roba amb fum de sofre, mig asfixiat per aquest vapor, comença a esternudar repetidament i a cada soroll emès el marit de la infidel feia vots per la seva salut segons era acostumat, fins que s'adona de l'engany:

65. «Quan hagué dit això, Amor, com abans a l'esquerra, esternuda a la dreta en senyal d'aprovació (...). I quan hagué dit això, com abans a l'esquerra, esternudà a la dreta en senyal d'aprovació; ara, havent començat amb tan bon auspici, de tot cor estimen i són estimats» (G. VALERI CATUL, *Poesies*, Text revisat i trad. de J. PETIT i J. VERGÉS (Barcelona 1928), pàgs. 29-30, vv. 8-9 i 16-19).

66. «Vet ací d'on vénen els avisos donats pels llamps, els pronòstics dels oracles, les prediccions dels arúspexs; fins els esternuts i les ensopegades són tinguts per averanys dels petits esdeveniments» (PLINI EL VELL, *Història Natural*, I. Text i trad. de MARÇAL OLIVAR (Barcelona 1925), ll. II, 7, 24). Vegeu citacions a *Thesaurus linguae latinae*, II' 1800-1806, s. v. *augurium*, i FORCELLINI, s. v. *sternumentum*.

67. Ap. *Encyclopédie*.

68. «Il allait me croire et je le persuadais, lorsque Giton, qu'une respiration longtemps comprimée suffoquait, éternua trois fois de suite à ébranler toute la couche. À cette secousse Eumolpe se retourne et fait à Giton le souhait d'usage» (*Oeuvres complètes*, PÉTRONE, APULÉE, AULU-GELLE, Trad. sous la direction de M. NISARD (Paris 1882), 98, pàg. 57).

«Interdum acerrimo gravique odore sulfuris juvenis inescatus atque obnubilatus, intercluso spiritu diffluebat: utque est ingenium vivacis metalli, crebras ei sternutationes commovebat. Atque ut primum e regione mulieris pone tergum ejus maritus acceperat sonum sternutationis, quod enim putaret ab ea profectum; solito sermone salutem ei fuerat imprecatus, et iterato rursum, et frequentato saepius; donec rei nimietate commotus, quod res erat tandem suspicatur».⁶⁹

Veiem, doncs, que en el món greco-romà :

a) és freqüent que l'esternut sigui interpretat com auguri, sovint favorable; però de vegades la bondat o maldat de l'averany depenia de diverses circumstàncies: si hom eixavuirava a l'esquerra o a la dreta, si era al matí o a la tarda, aixecant-se del llit o de taula, segons els signes que presentava la lluna, etc.⁷⁰ (unes semblants supersticions censura en escriptors seriosos com Ciceró,⁷¹ Sèneca⁷² i molts d'altres a l'època moderna; cf. § 21);

b) és estès el costum (en tenim notícies des d'Aristòtil) d'invocar la divinitat, potser per a obtenir l'alliberament d'un mal esperit, com als pobles primitius; també hom acostuma d'expressar auguris de salut.

D'aquestes habituds resten traces en els pobles romànics (i, sovint, extra-romànics) que descobrim en la documentació medieval i també en la llengua moderna.

4. Documentació llatino-medieval

19. Dos textos llatino-medievals consideren l'esternut entre les pràctiques a proscriure. En una *Taula de supersticions i coses paganes* redactada en un concili del 743 s'esmenten, entre altres: «De auguriis vel avium, vel equorum vel bovum stercore vel sternutatione».⁷³ D'altra banda, el *Pirminii libellus* fa sentir el seu crit condemnatori contra arúspexs,

69. «Cependant l'incommode vapeur prend mon gaillard à la gorge; il respire à peine, il suffoque, et, par l'effet naturel de cette substance pénétrante, il eternue à chaque instant. Le mari qui entend éternuer du côté de sa femme, car le son partait de derrière elle, la salue du souhait d'usage en pareil cas, et le répète, et le réitère à chaque éternement; tant qu'enfin cette fréquence insolite l'étonne; il se doute de l'affaire». (PÉTRONE, APULÉE, AULU-GELLE, ed. cit., IX, pàg. 376).

70. A més de les al·lusions ja fetes ací, vegeu les referències de COVARRUBIAS, TRÉVOUX i *Encyclopédie*.

71. *De divinatione*, II, éd. NISARD (París, 1888), 251.

72. «Quid est enim cur tussis alicuius aut sternutamentum... in rabiem agat...» (L. A. SÉNeca, *De la ira*, Text i trad. del Dr. CARLES CARDÓ (Barcelona 1924), XXV, 3, pàg. 48.)

73. *Indiculus Superstitionum et Paganiarum* (in Concilio Liptinensi ann. 743), ap. DU CANGE, s. v. *stercoraces*.

sortillers, encantadors, etc., i llurs enginys dolents i diabòlics, entre els quals figura l'esternut: «Praecantatores et sortilegos, karagios, aruspices, divinos, ariolos, magos, maleficos, sternutus et auguria per aviculas, vel alia ingenia mala et diabolica nolite facere nec credere».⁷⁴

5. Documentació medieval en algunes llengües romàniques

20. Vet ací uns textos francesos que ens il·lustren sobre la pervivència del clima supersticiós creat entorn l'ús.

D'*Amadas et Ydoine* (entre 1190 i 1220), «roman» d'amor i d'aventures:

«Mais le corage a itant fier,
ne croit en songe, n'en argu,
en carroi, ne en *esternu*,
de rien ne doute la nouvelle.»⁷⁵

En matèria de supersticions, l'esternut apareix al costat del somni, i del sortilegi.

Del *Songe du viel pèlerin* (1389), de Philippe de Mézières:

«Et en fais d'armes jamais ne partiroient de la cité, sans avoir aucun signe qui par leur folie et comme ydolatrie leur signifie de leurs emprises ou bien ou mal avenir, c'est assavoir par l'esternu des gens, par un lievre qu'ils treuvent a l'issant des villes».⁷⁶

Finalment Nicole Oresme (v. 1325-1382), en el seu *Tractié de la Divination*, on ataca els excessos de l'ocultisme, juxtaposa els auspicis i l'esternut («d'euspices, d'esternuier»), indicatiu clar del valor d'auguri d'aquest.⁷⁷

Per al català només comptem amb dos textos, tots dos eiximenians, que testifiquen la vigència de l'esternut com a presagi a les nostres terres. Diu Eiximenis en el *Llibre de les dones*:

«Contra aquest sanct manament [primer], fan tots los ydòlatres e aquells qui confien en diables e en devins e adevines e males arts e en sompnis o *esternuts* o en senyals o en conjurs, en breus, en caractes, en folles paraules o en nòmines...»⁷⁸

74. Ap. DU CANGE, s. v. *sternutus*.

75. Ap. F. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle* (Paris 1881-1902), III, s. v. *esternu* (= GODEFROY).

76. GODEFROY, *ib.*

77. GODEFROY, *Complément*, IX, s. v. *esternuer*. Cita l'obra amb el títol *Contre les divinations*. Hem preferit a dalt el títol proposat per R. Mathieu, ap. *Dictionnaire des Lettres Françaises*, publicat sota la direcció del Cardenal G. Grente, *Le Moyen Âge* (Paris 1964).

78. Ap. *Diccionario Balari* (Barcelona, s. d.).

I en el *Confessionari* atribuït al mateix religiós, de tenor molt afí, amb elements comuns :

«E contra lo seu sant manament he fet primerament déus stranyes: confiant en somnis e en senyals, en *sternuts*, en steles, en noms, en conjurs, en sorts e en altres coses més que no en lo meu Creador».⁷⁹

6. *Restes de l'antiga superstició;
fórmules actuals*

21. Veiem com aquesta creença supersticiosa, atestada profusament des dels temps grecs i romans, continua viva a l'Edat mitjana. Més tard, restarà mitigada. Però no mancaran, ça i lla, traces del caràcter augural de l'esternutació. Aquest proverbi provençal, per exemple, ens transporta als textos aristotèlics que hem considerat abans (cf. § 17) :

«Quan esternoudo lo matin
a de chagrin;
a miejour
de plour;
lo sero
d'espero».⁸⁰

I fins i tot gosaria interpretar aquest altre refrany albigès :

«Quan lo malaut estidourno
lou medeci s'entourno».⁸¹

com un eco de les idees antigues reflectides en el passatge esmentat d'Aristòtil.

Són realment significatius els sintagmes de la Itàlia meridional *fa u sináli* i afins (§ 5) que expressen el concepte 'esternudar' i que s'han originat de la consideració d'aquesta convulsió com un signe, un senyal que hom podia interpretar com advers o favorable, segons les circumstàncies. El mateix mot *segnale*, en italià popular, vol dir també, segons Petrocchi, 'pronòstic, superstició'.⁸² Aquest fenomen lingüístic sud-italià constitueix un argument decisiu a favor de la teoria defensada.

79. *Confessionari*, ordenat per lo molt reverent Mestre FRANCESCH EXIMENIS (Barcelona 1507), 6 (numerades des de la primera plana de text). Vegeu també AGUILÓ i DCVB.

80. MISTRAL, *Tresor*, s. v. *esternuda*.

81. *Ibidem*.

82. «*Segnale* pop. Pronòstici, superstizioni. «Io né fò pèchi di segnali: si versi il pepe, il sale o l'òlio, m'importa poco» (P. PETROCCHI, *Nòvo dizionàrio universale della lingua italiana*, Milano, 1910, s. v.).

És possible també que l'exclamació «Malastruc !», sentida a una velleta de Santa Cristina d'Aro (Girona)^{82b} a propòsit d'un esternut, tingui quelcom a veure amb la influència d'un esperit maligne en aquella persona, amb la idea que aquesta havia estat víctima de malastrugança.

Hi ha la possibilitat que l'ús freqüent de la forma diminutiva *esternuguet* en gascó⁸³ tingui relació amb un desig propiciatori del fat que hom suposava a l'esternut; això, si no pertany originàriament al llenguatge infantil.

L'extensió i l'arrelament d'aquestes creences supersticioses venien des de l'antiguitat, condicionats pel grau de cultura. El nucli social més il·lustrat hi estava per sobre i àdhuc ho censurava (recordem els clàssics, § 18, Covarrubias,⁸⁴ etc.). Modernament, a part les poques traces alludides, no romanen sinó simples fórmules més o menys equivalents a les antigues, però cristianitzades sovint, altres vegades modificades per impulsos festius o irònics. Vet aquí dos textos francesos sobre el caràcter de cortesia, de fórmula social buida de contingut supersticiós, que tenien aquestes expressions:

«Je ne sais qui a jamais pensé à superstition, quand il a salué une personne qui éternuoit ou qu'il lui a fait quelque souhait».⁸⁵

«Enfin tous les présages tirés des éternuements ont fini, même parmi le peuple; mais on a conservé religieusement jusqu'à ce jour dans les cours des princes, ainsi que dans les maisons des particuliers, quelque marque d'attention et de respect pour les supérieurs qui viennent à éternuer. C'est un de ces devoirs de civilité de l'éducation, qu'on remplit machinalement sans y penser, par habitude, par un salut qui ne coûte rien et qui ne signifie rien, comme tant d'autres puérités dont les hommes sont et dont ils seront toujours esclaves».⁸⁶

Segueixen ara les expressions usades en català quan una persona eixavuiira. També les podia formular la mateixa persona que havia esternutat:⁸⁷

82 b. Informació de la Srta. Montserrat de Ciurana, del susdit poble.

83. «On emploie souvent le dim. *esternuguét*» (SIMIN PALAY, *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes* (Paris 1961) s. v. *esternuc*).

84. «Presupuesto que el estornudo es una enagenación de las potencias por un breve espacio, causada de ciertos humos que suben del pecho al cerebro, que de esto se pueda sacar bueno o mal agüero, téngolo por supersticioso» (COVARRUBIAS, s. v. *estornudar*).

85. TRÉVOUX, s. v. *éternuer*. I encara: «Cette superstition a cessé même parmi le peuple, mais on a continué de saluer un mouvement convulsif et de faire de cet usage un des devoirs de la vie civile» (*Ibidem*).

86. M. le chevalier de JAUCOURT, ap. *Encyclopédie*.

87. Diu COVARRUBIAS: «El descubrimos la cabeça quando uno estornuda trae origen de que el que estornuda, bolviendo en sí de aquella turbación de sentidos, dize Jesús, y los circunstantes le ayudan invocando el mesmo nombre y a él hazen reverencia» (*Tesoro*, s. v. *estornudar*).

a) Invocació a Déu: cat. ant. *Déus t'ajut*,⁸⁸ cat. dial. *Déu ens ajut*!,⁸⁹ eivissenc *Valga'ns Déu!* o *Valga-us Déu!*⁹⁰ Compareu: cast. *Dios te ayude!*⁹¹ portuguès *Deus t'ajude!* (o *o ajude*, si hom no tuteja el qui és present), *Deus t'acrecente!*, *Deus te salve!*, *omnisteco!*, *domestecu!*⁹² (deformació de *Dominus tecum!*, avui sentida en pla jocós), gallec *Dios te axude!*,⁹³ italià dialectal *Dio t'aiù!*,^{93b} francès *Dieu vous bénisse*,⁹⁴ prov. *Dieu te crèisse* (o *te cresque* o *te cresco*),^{94b} alemany meridional *Helf Gott!*

b) Invocació a Jesús: cat. *Jesús!*, molt general, com en castellà, i pronunciat sovint, a les Balears i alguns indrets continentals, amb fonètica castellana *xesús*. Si és un nen se sol dir *Jesuset!* El nom invocat es pot allargar incidentalment així: *Jesús, Maria i Josep* (Castelló, Tortosa, Tarragona, Cervera), *Jesús mos valga en vida i en mort!* (Eivissa, els vells). Compareu: cast. *Jesús!*, molt general (cf. el text de Covarrubias, nota 87), que es pot completar igualment en *¡Jesús, María y José!* (Guàdix, per exemple), port. *Jesus, Maria, José seja* (o *esteja*) *com a tua alma* (o *sejã contigo*),⁹⁵ gallec *asús*.⁹⁶

c) Expressió d'un desig: 1) general: fr. *à vos souhaits!*; 2) de salut: cat. *salut!* (menys freqüent que *Jesús!*), gall. *¡salú!*,⁹⁷ alemany *Gesundheit*, holandès *gezondheit!*; 3) de santedat o bondat (en to familiar): mall. *Déu et faci (un) sant!* o *sant! santa!* (segons el sexe); port. *Deu te faça*

88. «Perqué fo dit *Deus t'aiut* quant hom esternuda, Perqué disien aquels qui de costa li estaven... *Deus t'ajut, Deus t'aiut*» (*Vides de Sants rosselloneses*, ap. BALARI, s. v. *esternudar*).

89. GRIERA, *Tresor*, s. v. *ois*.

90. Informació de V. Riera; GRIERA, *Tresor*: «Quan un fa un oís, el company li diu: Jesús! valgan's [*sic*] Déu!, Déu ens ajut! (Menorca, Eivissa)», s. v. *ois*. Ja citat per P. Torra, *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus*² (Barcelona 1653): «*Valgans Déu*. Servet te Deus: fit tibi salut: adsit tibi Christus» (s. v. *esternut*). Aquesta expressió ha estat viva al Principat fins fa poc temps. Em comunica amablement el Sr. Cortiella que, temps enrera, havia sentit dir sovint a una senyora de Figueres: «*Valga'ns Déu, si no és tabac!*», indicant que la invocació divina no tenia valor si l'esternut era produït pel rapè.

91. «Diganme *Dios te ayude* - aunque lo quiten cuando yo estornude» (J. POLO DE MEDINA, ap. *Diccionario de Autoridades* (Madrid 1732), s. v. *estornudar*); J. CASARES, *Diccionario Ideológico de la lengua española*² (Barcelona 1959).

92. Informació del Prof. M. de Paiva Boléo.

93. E. RODRÍGUEZ-GONZÁLEZ, *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* (Vigo 1958-1961), s. v. *espirvo*.

93 b. A Montecatini (localitat núm. 542 *AIS*, carta 176).

94. BEAUMARCHAIS, *Barbier*, III, 5, ap. ROBERT, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris 1953-1964, s. v. *bénir*; variants: «*Dieu vous soit en aide*» (MOIÏÈRE, ap. ROBERT, s. v. *alors.*), «*Dieu vous assiste*» (LA BRUYÈRE, ap. ROBERT; s. v. *assister*).

94 b. També: *Bello faci, Dieu vous creisset*, a la qual fórmula hom respon: *Gramaci, bel esprit!* (MISTRAL, *Tresor*, s. v. *crèisse* i *faci*).

95. Informació del Prof. M. de Paiva Boléo.

96. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, *op. cit.*

97. *Ibidem*.

um santo!, *santinho!*,⁹⁸ gall. *¡Dios te haga bo!* *¡Dios te haga boa!*,⁹⁹ 4) de vida: port. *viva!*¹⁰⁰ (cf. grec § 17); 5) altres expressions, sovint jocoses: cat. *Déu te mati!*, port. *Deus te dê um filho macho! Esta bom tempo!*¹⁰¹ gall. *¡por moitos anos!*,¹⁰² fr. *que Dieu te fasse le nez comme j'ai la cuisse!*, andalús *¡Angeles!* (Guadix).

La major part d'aquestes fórmules tenen generalment correspondència amb les de l'època clàssica (Déu, salut, auguris de vida).

7. L'origen d'eixavuirar i congèneres: caire semàntic

22. L'abundosa documentació que precedeix és prou eloqüent per a deduir el caràcter d'auguri que la imaginació popular atribuïa a l'ester-nutació i com, en un pla pagà o cristià, hom tractava de fer favorable aquest auguri. Crec, amb el Prof. Coromines, que aquesta primitiva creença va motivar el mot *eixavuirar* i afins.

El pas semàntic és força versemblant. Recordem el bon nombre de mots dialectals romànics creats sobre una superstició. Els noms dialectals del llangardaix (*vardaomu*, *salvaón*, etc.) a Itàlia, França i Catalunya s'expliquen per creure els camperols que aquest rèptil desperta la persona dormida quan una serp la vol atacar.¹⁰³ Quant al pas metonímic d'abstracte a concret, és prou significatiu el terme tarentí *aúro* (< llat. *a u g u r i u*) 'follet' i 'malson'.¹⁰⁴

No posseïm, però, documentació suficient en català per a assenyalar els detalls del canvi. Podem suposar una formació llatina vulgar *ex-auguriare*¹⁰⁵ que hauria donat *eixavuirar* exactament (cf. cat. ant. *auuir*, § 12 i 15). És sabut el sentit privatiu del prefix llatí *ex-*, ostensible en mots com *eixermar* < *ex-eremare* 'treure un erm', *eixugar* < *ex-aquare* 'treure de l'aigua, eixugar', *eixugar* < *exucare* (per *ex-sucare*), *eixumorar* < *ex-humorare* 'treure la humitat', etc.¹⁰⁶

98. *Grande Enciclopedia Portuguesa*; informació del Prof. M. de P. Boléo.

99. RODRÍGUEZ-GONZÁLEZ, *op. cit.*

100. *Grande Enciclopedia Portuguesa*, s. v. *espirro*.

101. *Ibidem*.

102. RODRÍGUEZ-GONZÁLEZ, *op. cit.*

103. Vegeu B. D. VIDOS, *Manual de Lingüística Románica*, trad. F. de B. MOLL (Madrid 1963), pàg. 64, i bibliografia n. 3 i 4. — Cf. *infra*, pàg. 125.

104. G. ROHLFS, *Lengua y cultura: Estudios lingüísticos y folklóricos* (Madrid 1966), 102.

105. Més bé que *ex-auguriare*, com proposa Coromines (edició *Libro de Buen Amor*, n. 766). *Exauguratus* ja està documentat en llatí vulgar (GRANDGENT, *Introducción al latín vulgar*² (Madrid 1952), § 39.

106. Vegeu DCELC, s. v. *charco*, n. 7.

E x a g u r i a r e, format sobre el llat. *vg. a g u r i u*, podia haver significat 'treure l'auguri, el mal auguri' usant les fórmules apropiades (*Déu l'ajut*, etc.) pronunciades tant per l'autor de l'esternut com per la persona present. També, prescindint del valor negatiu del sufix, es podria pensar que quan hom esternudava hom 'eixavuirava', és a dir, emetia un auguri, favorable o advers, segons les circumstàncies; no oblidem que *e x a g u r a t u s* es va decantar, en italià, del costat malastrugós per a donar *sciaurato* 'malaurat' i el seu derivat *sciagura* 'dissort'.¹⁰⁷ La contigüitat de l'esternudar i l'eixavuirar (= anunciar auguris) explicaria el canvi semàntic.

8. *Problemes fonètics d'eixavuirar (amb ses variants) i derivats.*

23. La variant *etxavuirar*, malgrat l'antiguitat de la seva atestació, no crec que sigui la forma més primitiva d'acord amb l'etimologia proposada. El canvi de la fricativa en africada obceix a una recerca de motivació fonètica. Tinguem present les onomatopeies catalanes de l'esternut *atxem*, *atxim*, i no perdem de vista les variants provençals *estouchourná*, *estšarnudá*,¹⁰⁸ on l'africada *té*, al meu parer, un origen semblant. Igualment es deuria a fonosimbolisme la *-m-* de *xambuïro* (cf. *atxem*, *atxim*).¹⁰⁹ El caràcter del concepte expressat és prestava a modificacions expressives.

Xavuirar (i *xavuiro*) és un cas d'afèresi explicable per fonosintaxi (*acaba d'eixavuirar* > *acaba de xavuirar*).

Xavuiro és un derivat postverbal de *xavuirar*.

La forma més meridional de la clapa lingüística amb aquests derivats, *vuiro*, pronunciada *bújru*, no es correspon amb el verb *vuirar* (o *avuirar*)¹¹⁰ que pot haver existit sigui a partir del llat. *vg. a g u r i a r e*, sigui com a formació romànica a partir del cat. antic *avuir* (< *a g u r i u*). Quant a la *-o* final de *vuiro* (i d'*eixavuiro*), aquesta no és obstacle a la seva antiguitat. No cal pensar, ni de lluny, en influència del castellà, entre altres raons, per absència d'un significant paral·lel en aquesta llengua. Coromines, que va donar a conèixer aquesta tendència fonètica del català,

107. Vegeu DANTE OLIVIERI, *Dizionario etimologico italiano*² (Milano 1965).

108. MISTRAL, *Tresor*, s. v. *esternuda*; FEW, s. v. *sternutare*. Potser tenen el mateix origen les variants dialectals italianes *stranuzzire*, *starnuzza*, *-i* (*Ibidem*).

109. Em comunica la Srta. Nila Suárez que, a Vitòria, ha sentit dir *achumba* a propòsit d'un esternut; vegeu els elements onomatopeics i compareu-los amb les formes adduïdes.

110. Sembla que a Sant Iscle de Vallalta, prop de Canet de Mar, usen *vuiro* i el verb *xavuirar* (informació de J. Alegret).

ens diu que «quan la vocal tònica del mot és *o* o *u*, la vocal de suport *e* tendeix a canviar-se en *-o*»: ¹¹¹ *toro, suro, moro*; sovint la llengua antiga presenta vacil·lació, com és ara *cuïro* al costat de *cuir* (i *cuire*). Aquest exemple és força significatiu, ofereix un cert paralelisme fonètic amb els mots estudiats: d'una banda, cat. continental *vuiro*, amb la *-o* mantinguda per pressió de la vocal tònica i en el cas d'*eixavuiro*, potser també per la seva qualitat de postverbal; d'altra banda, baleàric *uís*, modificació d'un anterior (*a*)*uir*, sense vocal de suport i amb desaparició de la vibrat final, normal en aquest dialecte (àdhuc en els monosíl·labs) (cf. § 24).

9. *El pas fonètic aguriu > uís.*

24. Sembla que, semànticament, és acceptable la relació d'*a g u r i u* amb *uís* 'esternut'. Però la documentació catalana de què disposem no ens permet de seguir de prop els detalls de l'evolució. Podríem suposar — com per *eixavuirar* — que, quan hom esternudava, es deia que aquella persona *havia fet un auir*, o *auirs*, és a dir, «havia augurat esternudant»; o també que la persona present oferia els seus vots, els seus (bons) desigs a l'esternudant: *auir!* o *auirs!* (cf. francès *à vos souhaits!*). Per a explicar la presència del verb en una zona (*eixa-*, *vuirar*) i del substantiu a una altra (*uís*, *vuiro*), cal no oblidar la preferència per a expressar, segons les comunitats dialectals, l'acció o l'efecte (vegeu els parlars del Massís Central, on sovint manca el substantiu, § 7).

Els graons fonètics són de pujada més difícil, però no impossible:

a) El llatí vulgar *agũriũ* és una dissimilació vocàlica del llat. clàssic *auguriũ*, freqüent en la llengua parlada (cf. *agustu*, per *agustu*). La semiconsonant és atreta a la síl·laba tònica (*agũĩru*) on, esdevinguda semivocal, inflexiona la vocal tònica; i la consonant velar *-g-* resta absorbida en el timbre també velar de la *u*: *auir*.¹¹² Ja al s. XIII, la *v* vingué a trencar l'hiat (*avuir*) en català continental (cf. § 15); no així en català insular, on des de R. Lull trobem *auir*.¹¹³

111. J. COROMINES, *Algunes lleis fonètiques no observades fins ara*, ER, III, pàg. 214 (el paràgraf dedicat a la *-o* comprèn les pàgs. 213-224). L'estudi es podia estendre a l'antropònimia, especialment als malnoms. A Mallorca, per exemple, hem observat un cert nombre de masculins amb *-o* formats sobre el femení: *Sordo* (sobre el topònim antic *Sa Sorda*), *Boio* (segurament sobre *Boia*), *Pipo* (sobre *Pipa*), etc., exemples que traïxen la popularitat o la força d'aquesta tendència.

112. No sembla escaient la suposició de Montoliu d'una variant *avir* (BDC, II, 37); vegeu COROMINES, *Vidas de santos rosellonesas*, p. 201.

113. Vegeu exemples al DCVB, s. v. *auir* i *ahuyr*. R. ARAMON I SERRA es pregunta, a propòsit de les grafies *auyrs*, *ahuyrs*, *auirs*: «¿Caldria interpretar la doble *uu* del manuscrit, més que responen a una pronunciació *avuir*, *benavuirada* (justificada d'altra

b) L'afèresi de l'*a* pot explicar-se per fonètica sintàctica (cf. el cas de *xavuiro*). Cal tenir present també la desaparició eventual de l'*a*- en els compostos *benuirat* 'benaurat', *benuirança*, al costat de *benaurat*, *benaurança*, *benaurat*, *benaurança*, precisament en textos antics mallorquins (obres de R. Lull, *Questa del Sant Graal*).

c) Ja hem donat les raons que ens induïen a creure anterior la forma *uís* (cf. § 12); l'alternança *o/u* estaria en relació amb hàbits fonètics propis de certs parlars mallorquins.

d) La pèrdua de la *-r* final és normal en mallorquí, fins i tot en els monosíl·labs: *ká* = *car*, *kø* = *cor*, *vé* = *ver*, 'veritat', etc.

e) D'acord amb l'etimologia, l'accentuació primitiva del mot devia ésser (*a*)*úi(r)* o, en plural, (*a*)*úi(r)s*, amb diftong decreixent. Doncs bé: es tracta d'un monosíl·lab on intervenen les dues vocals més tancades, de la mateixa perceptibilitat. És cert que el català tendeix, en aquests casos, a formar diftongs decreixents accentuant el primer element (*cúiro*, *múira*) i àdhuc dislocant l'accent etimològic (*cúina*, per cat. ant. *cuina* < llat. *coquina*; *búina*, per cat. ant. *buina* < *bovina*, etc.), però també és cert que, en els mots monosíl·làbics, hi ha una tendència dialectal a accentuar la segona vocal: valencià *uí* 'avui' (< llat. *hodie*), *uít* 'vuit' (< llat. *octo*), rossellonès *cuít* 'cuit' (< llat. *coctus*)¹¹⁴ el cat. modern *nit* s'ha d'explicar probablement a través d'una etapa *nuít*.¹¹⁵ Trobem, doncs, casos paral·lels; el canvi accentual era possible. Aleshores per explicar la *-s* hauríem de partir del plural *uís* «auirs!», que suara apuntàvem com a punt de partida possible, plural que hauria perdut aquest sentit i sobre el qual s'hauria format un plural analògic, històricament redundant.

Doncs bé: puix que es tracta d'un mot la configuració del qual és subjecta a modificacions dictades per l'expressivitat, creiem que la dislocació de l'accent pot ésser una conseqüència de les possibilitats onomatopèiques que coven dins el mot; així es carrega la força sobre la *í*, com

banda per les grafies amb *h*) com un artifici per a evitar una lectura *avirs*, *benavirada*, possible per la valor com a *v* de la *u* intervocàlica?» *Curial e Guella* (Barcelona 1933), III, pàg. 272. Davant els derivats moderns del català continental (*vuiro*, *eixavuiro*, etc.) crec que no té fonament sòlid aquesta segona possibilitat i que cal pensar, en el cas de la grafia *auuir*, en el valor consonàntic de la primera *u* gràfica, tal com, d'altra banda, ja transcriu Aramon en el seu text (vol. III, pàg. 54).

114. *ALPO*, carta núm. 176 (sota el femení *cuíta*). Aquesta accentuació és registrada en una vintena de localitats, la major part cispirenques, la qual cosa fa poc probable la influència francesa (que no negaríem en els punts compresos dins el domini administrativament francès). Existeix, però, el perill d'una transcripció contagiada pel sistema lingüístic francès del transcriptor.

115. Moll es mostra escèptic respecte a la suposada dislocació d'accent i prefereix la interpretació analògica de Fouché: *de dia i de nit*, per contagi de *dia* (MOLL, *Gramàtica històrica catalana* (Madrid 1952), § 55.

en tantes varietats de l'onomatopeia (*achís, atxim, achuí*, etc.); fins i tot podríem admetre la -s com a resultat de l'esforç imitatiu del soroll produït (cf. cast. *achís*). El procés hauria estat: *úi > uí, uís*.

10. Un entrebanc fonètic

25. En català antic trobem el mot *aur*, pronunciat segurament *aür*, per a indicar un estat de joia, d'entusiasme.¹¹⁶ Francese de B. Moll deriva aquest mot del llatí *agurium*,¹¹⁷ però la yod destorbaria aquell resultat; caldria tenir en compte també l'acció secundària del verb *agurar*, del català antic, o considerar-lo postverbal.¹¹⁸ Potser caldria pensar en una influència occitana, car en aquesta llengua contigua es troben *aür, agur* 'presagi, auguri' i el verb *agurar*.¹¹⁹ Veiem en tot cas que l'accent es manté sobre la mateixa vocal llatina; és natural, per l'absència de la semivocal.

Em resisteixo a creure que les formes modernes *aür, abur*, usades sobretot a les Balears com a expressió de comiat,¹²⁰ representin la descendència moderna d'aquell mot antic, entre altres raons pel manteniment de l'articulació de la -r final, anormal en balear. M'inclino més aviat a acceptar-lo com un préstec castellà, un més a afegir a les fórmules de salutació calcades o procedents de la llengua oficial (*adiós, diós, buenas, bones tardes*, etc.). En castellà procediria del basc *abur*, derivat, al seu torn, del llatí *agurium*.¹²¹

Atès el caràcter interjeccional del mot antic *aur*, no cal descartar la possibilitat d'un origen expressiu, com en alemany *hurra*, o en anglès *hourrah* o en rus *ura*;¹²² aleshores l'ètim no tindria res a veure amb el llatí; però tot això és molt hipotètic.

És ben sabut que *auguri* és un mot savi, pres del llatí, documentat

116. AGUILÓ, s. v. *aur* i *abur*; DCVB, s. v. *aür*; *Curial e Guelfa*, Ed. RAMON MIQUEL I PLANAS, pàg. 248 i nota 839I; MUNTANER, *Crònica*, Ed. BOFARULL, p. 107, 116 i 200.

117. DCVB, s. v. *aür*.

118. «Aucell que agura volant: praepes, -etis; aue que agüera bolando», NEBRIJA, *Dict.*, pàg. 13, ap. DCVB, s. v. *agurar*.

119. E. LEVY, *Petit Dictionnaire provençal-français*³ (Heidelberg 1961), s. v. *aür*; ALIBERT, s. v. *agur*.

120. Entre els vells he sentit *aür* i, fin i tot, *aüro*; «abur! Interjecció de despedida. A Déu! Amb Déu siau!» (UN MALLORQUÍ, *Diccionari mallorquí-castellà* (Palma de Mallorca 1878); ap. DCVB, s. v. *aür*.)

121. Segons COROMINES, DCELC, s. v. *abur*.

122. Vegeu BLOCH-WARTBURG, *Dictionnaire étym.*, s. v. *hourra*. En castellà, *hurra* fou pres modernament de l'anglès (DCELC, s. v. *hurra*).

en la llengua literària catalana des del segle xv.¹²³ *Augurar*, en canvi, només apareix en la llengua moderna.¹²⁴

Respecte a *aur* hem de concloure dient que no representa cap obstacle fonètic a la nostra interpretació de l'origen d'*uís*.

II. Uís no és mot onomatopèic

26. Per a confirmar la rectitud de l'etimologia proposada, encara es poden afegir arguments contra el caràcter originàriament onomatopèic que hom podria atribuir al mot *uís*.

És freqüent que les onomatopèies, dins la normal varietat de matisos, presentin uns elements expressius importants, comuns a diverses llengües, conseqüència d'allò que Schuchardt anomenava llur «afinitat elemental».¹²⁵ El semantista anglès Ullman diu, però, que «sucede con frecuencia que formaciones patentemente onomatopoyéticas en diferentes idiomas guardan poca o ninguna similitud unas con otras. El inglés transcribe el canto del gallo como *cock-a-doodle-doo*; el francés como *cocorico*; el alemán como *kikeriki*».¹²⁶ Grammont, malgrat haver destriat uns nuclis onomatopèics per l'esternut, nota també: «Lorsqu'on cherche à exprimer un bruit complexe et variable, il est tout naturel qu'on le reproduise de façon plus ou moins inexacte et tantôt d'une manière, tantôt d'une autre».^{126 b} Entwistle ha exagerat el caràcter convencional de l'onomatopèia¹²⁷ Existeixen, tanmateix, uns elements que reapareixen en les diverses llengües. Així, els exemples susdits, completats amb el cast. *quiquiriquí*, el cat. *quiquiriquic*,¹²⁸ el portugués *quiqueriqui*, es troben units per un denominador comú que és la repetició de les dues primeres síl·labes amb oclusiva; efectivament, la nota que més ressurt dins el crit inanalitzable del gall és la seva emissió en talls bruscos, en oclusions successives; només la resta és més convencional. Els membres d'una mateixa comunitat lingüística (tot un domini o una regió dialectal) contribuiran a generalitzar una d'aquestes convencions.

123. FRANCESC ALEGRE, *Faules d'Isop* (vegeu DCVB, s. v.).

124. És probable que es trobi en algun autor del segle xv o del xvi.

125. Ap. I. JORDAN, *Lingüística Romànica: Evolución, corrientes, métodos*, Reelaboración parcial y notas de M. ALVAR (Madrid 1967), 90-91.

126. S. ULLMAN, *Semántica: Introducción a la ciencia del significado* (Madrid 1965), 98.

126 b. *Op. cit.*, 131. Vegeu també A. SAUVAGEOT, *Portrait du vocabulaire français* (París 1964), 175-189, on es demana si no seria millor de parlar, en el cas dels mots onomatopèics, de substitució i no pas d'imitació.

127. Ap. ULLMANN, *op. cit.*

128. O també *quicaraqüic* o *quequerequec* (vegeu DCVB, s. v.). En realitat, hauria d'ésser *quicquiriquic* o *quiccaraquic*, etc., d'acord amb l'articulació més general.

Vegeu ara quina és la representació onomatopeica més corrent de l'esternut en català i en altres llengües per a treure'n algunes conclusions aplicables a l'origen discutit d'*uís*.

En català: *atxim* (Castelló, Tarragona, Barcelona, Rosselló, Menorca), *atxem* *əšəm*, *əšəm* o *əšəm* (Mallorca, Menorca).¹²⁹

En les altres llengües romàniques: port. *atxim*, cast. *achís*,^{129b} francès *atchoum*, *atchou* *ašúm*, *ašú*, a vegades *atchí* i també *atché*,¹³⁰ italià *etcí*, prov. *achou*, *achoui*,^{130b} romanès *hapciú* *hápšú*.

En llengües extra-romàniques: alemany *háši* (i suís alemany), anglès *atchoo*, hongarès *hápši* (i romanès de Transsilvània); el mot lituà *czíust* i el rus familiar *šix* (així com el verb *šixát*)¹³¹ deuen tenir per base el mateix tipus d'onomatopeia.

Si donem un cop d'ull a aquest conjunt de formes — a les quals hem d'afegir les lexicalitzades, com ital. dial. *tsia*, etc. (cf. § 5) —, veurem sense dificultat alguns trets comuns. El més important i fix és l'aparició d'una africada, sigui palatal (*š*), sigui alveolar (*s*), amb predomini exclusiu de la primera dins el domini hispànic. Un altre tret que manté certa constància és el començament de l'articulació per la vocal més oberta *a*, o per una d'obertura mitjana, per acabar sovint amb un so vocàlic de tancament extrem, anterior (*i*) o posterior (*u*)¹³² o, almenys, no tan obert. Veiem, doncs, que especialment l'africació és persistent en totes les formes. En l'enquesta esmentada, aquells subjectes, catalans o castellans, que no transcriviren les formes diguem-ne consagrades o més comunes, indicaren sempre variants amb africada palatal (*šís*, *šíis*, *šúa*, *aší*, *ašún*, *šéee*, etc.). Aquest tret manca en el mot *uís*, la qual cosa ve a corroborar la seva procedència d' *a g u r i u*.

D'altra banda, seria, al meu entendre, un fet insòlit que, dins una

129. A més de les informacions directes de diversos subjectes d'aquestes procedències, vegeu *DCVB*, s. v. *etxím* i *atxem*; *GRIERA, Tresor*, s. v. *atxim* (Perpinyà); *AGUILÓ*, s. v. *etxem* (Mallorca). En l'enquesta alludida predominava l'onomatopeia *atxis* sobre *atxim* (entre els alumnes catalans, ben entès). No la crec, però, pròpia de la genuïna consciència lingüística, sinó que la veig condicionada a la influència llibresca castellana; és una conseqüència del bilingüisme cultural. Penso sobretot, en aquest cas concret, en les historietes il·lustrades («tebeos»); llurs autors no han sabut abandonar sovint el llast de la llengua oficial (vegeu, per exemple, l'*atxis* de «Cavall Fort», núm. 133, octubre 1968).

129 b. Vegeu citacions de textos literaris a V. GARCÍA DE DIEGO, *Diccionario de voces naturales* (Madrid 1968), 120.

130 GRAMMONT, *Onomatopées*, 130.

130 b. MISTRAL, *Tresor*, s. v. Per l'exemple inserit sembla que també podia lexicalitzar-se: «Lacho un segound *achoui*; puei la farço es jugado».

131. GRAMMONT, *Onomatopées*, 130; L. MARTÍNEZ CALVO, *Diccionario ruso-español* (Barcelona 1965), s. v.

132. Compareu igualment cast. *jayl*, cat. *ai!*, fr. *aïel* amb el danès *au* (A. MARTINET, *La linguistique synchronique* (Paris 1968), nota 1 de la pàg. 15).

mateixa parcel·la lingüística del català, el mallorquí i el menorquí, haguessin sorgit dues onomatopeies sense absolutament cap tret fonètic comú: *atxem* o *atxim*, d'una part; *uís*, de l'altra. La inexistència precisament d'una d'aquelles formes lexicalitzades a Eivissa ha fet possible la gran vitalitat d'*uís* a la major de les Pitiüses.

VI

CONCLUSIONS

30. A través de les pàgines precedents hem pogut observar una certa riquesa de tipus lexicals referents a la noció 'esternut' i 'esternudar'; sobretot si hom té en compte l'àrea més aviat modesta del nostre domini i l'escassa varietat que ofereixen els altres.

El català continental, a un estrat general fidel al llatí *sternutare* i *sternutu*, amb variants fonètiques i morfològiques — algunes d'elles revelades a través de l'*ALDC* — comunes sovint als parlars del Migdia de França, ha superposat en una clapa del català oriental unes creacions (*eixavuirar*, etc.) basades en una creença popular, molt general des de l'antiguitat, però que semànticament només ha estat productiva en català;¹³³ només aquí *aguriu* i *ex-aguriare* han passat a significar, com a mots populars, 'esternut' i 'esternudar'. A més de discutir el gallo-romanisme o ibero-romanisme del català, caldria, doncs, dedicar també alguna atenció a la personalitat del català, als camins, no fressats, originals que ha seguit al llarg de la seva història.

A l'arxipèlag baleàric es degué imposar *uís* de bona hora; manquen traces de *sternutu*. Creiem haver aportat prou arguments per a fer veure la versemblança de l'entroncament d'*uís* amb el català antic *auir*, provinent del llatí vg. *aguriu*, en relació amb l'antiga superstició dels esternuts. Només la forta acció de l'onomatopeia lexicalitzada ha pogut competir modernament amb el mot tradicional. Una recerca de motivació fonètica pot explicar també certes modificacions del català continental, com *etxavuirar*, *etxavuiro*, etc., basades en *eixavuirar*, *-uiro*, i originades en la mateixa consideració de l'esternut com a signe d'averany.

Finalment, dues recomanacions que es desprenen de l'experiència del nostre estudi:

a) Tenir present la conveniència d'incloure el concepte 'esternut' al costat del verb en els qüestionaris dels futurs atlas lingüístics. Les relacions

133. Cal tenir en compte també el racó extrem meridional d'Itàlia.

mútues són interessants, com també l'absència de significat per un dels dos conceptes;

b) Si han estat acollits pel diccionari normatiu onomatopeies com el *quiquiriquic* del gall o el *paf* d'una topada violenta, cal demanar també el dret de ciutadania de l'onomatopeia de l'esternut (*atxim*) — i d'algunes altres que caldria estudiar —; hom evitaria així la infiltració de les menys genuïnes.

JOAN VENY I CLAR

Universitat de Barcelona.
Societat Catalana d'Estudis Històrics.

ADDICIÓ A LA NOTA 103. — Constitueixen un altre cas interessant de superstició els noms donats als 'padrastrès o repèls', des d'Alemanya fins a Portugal: alemany *Neidnagel*, francès *envie*, cat. *padrastrè*, *enemic*, aragonès *enemigo*, castellà *padrastrò*, portuguès *cieiro*, basats en la creença que aquests trossets de pell alçats prop de l'ungla eren la manifestació de l'odi, l'enveja o la gelosia que algú — especialment el padrastrè — sentia contra la persona que els tenia; vegeu G. COLON, *Aragonés «enemigo», alemán «Neidnagel»*, «Festschrift Walter von Warburg zum 80 Geburtstag» (Tübingen 1968), II, 415-420, i H. LÜDTKE, *Portugiesisch «cieiro» 'Neidnagel, aufgesprungen Haut'*, *ibidem*, 421-426.